Стефан Цвейг. ЛЕГЕНДА ПРО ТРЕТЬОГО ГОЛУБА

Переклад і літературознавчий коментар Олени Єременко

«Легенда про третього голуба» Стефана Цвейга: жанр і мотивна сфера як коди інтерпретації

У 2017 році досить непомітно для літературознавчої спільноти проминули 75 років від трагічної смерті Стефана Цвейга. Розмаїта творчість, енергійний філософськи спрямований пафос дозволяють без перебільшення назвати його останнім з великих гуманістів сучасності [5].

Проте на рівні літературознавчого аналізу спадщина Стефана Цвейга вочевидь недооцінена, хоча саме на початку XXI ст. актуальна для аналітичного перепрочитання, натхненна ідеєю духовно-культурної місії Європи, яка нині зазнає кризи.

Письменник відомий читачеві пострадянського культурного простору як майстер мелодрами, тонкий новеліст і талановитий біограф-психолог, однак його творчість насправді багатогранніша і суперечливіша, аніж видається. На жаль, не лише ґрунтовні дослідження, але й переклади українською з різних причин не охоплюють її повністю.

Спочатку до перекладу малої прози Цвейга в Україні звертаються наприкінці 1920-рр., власне, саме тоді вони, як і інші найбільш видатні тексти світової класики, були видані українською: «Лист незнайомої», 1928; «Амок», 1928; «Оповідання в сутінках» (в антології «Сучасна чужоземна новела», 1929); «Збірник творів», 1929 та в тому ж році «Новели», 1929. Через кілька десятиліть названі твори або перевидаються, або доповнюються іншими варіантами перекладів (з 1968 по 1988 рр.), переважно в журнальних варіантах («Дніпро», «Всесвіт»). Двотисячні роки актуалізували інтерес до біографічних творів Цвейга, зокрема вийшли друком «Казанова» (з циклу «Три співці свого життя»), «Жозеф Фуше» (2000), «Марія Антуанетта» (2007), «Марія Стюарт» — літературний переказ І. Бондаря-Терещенка за мотивами романізованої біографії (2007), роман «Нетерпіння серця» (переклад А. Савченко, 2017). Кілька разів перевидаються новели (з 2003 по 2017). Очевидно, що вітчизняні перекладачі традиційно сприймають Цвейга як біографа і новеліста, але деякі його твори не привернули ані їхньої уваги, ані зацікавленості українських дослідників. Зауважимо, що це насамперед легенди, які досі активно перевидаються в Європі, зокрема в Німеччині, хоча більшість з них вповні не досліджувалися. Так, у розпалі першої світової війни С. Цвейг створює один зі своїх шедеврів — «Легенду про третього голуба» (1915), надзвичайно поетичний текст, водночас ліричний і філософський, пафосний і експресіоністський за художніми особливостями. До жанру легенди, історичної чи біблійної, як художнього переосмислення традиційних сюжетів письменник звернувся й у інших творах

(«Легенда про сестер-близнят», «Ліонська легенда», «Очі одвічного брата»), однак саме цей твір на сьогодні заслуговує на художній переклад і осмислення.

С. Цвейг реміфологізує біблійний сюжет історії Ноєвого ковчега, засуджуючи війни та жорстокість людства. Водночас митець знаходить особливо виразні слова, щоб протиставити випробовуванням спокій, а насильству — любов. З перших слів твору очевидне пряме відсилання до Святого Письма, яке є авторським новотвором — «Книга з Початку Часів»[1], що швидше за все сягає рядків Книги пророка Ісаї: «Я звіщаю від початку, що буде у кінці, і від давніх часів те, що ще не сталося» (Іс. 46:10). Автор одразу ж повідомляє, що саме буде предметом його оповіді — доля і мандри третього голуба з ковчега, хоча не залишає поза увагою і перших двох. Письменник відмовляється від буквального переспіву першоджерела і деталізує смислові акценти, передусім подієві та візуальні: земля, що поступово звільняється від повені, задушлива атмосфера ковчегу, тривожні сподівання праотця Ноя.

Розділ 8 Книги Буття, де йдеться про події по завершенню потопу, точно вказує часові межі подій, не скрізь у Біблії зустрічається такий надмір хронології — дні, місяці, роки: «І сталося, року шістсотого й першого, місяця першого, першого дня місяця висохла вода з-над землі. І Ной зняв даха з ковчегу й побачив: аж ось висохла поверхня землі!» (Бут. 8:13). Натомість особливість хронотопу легенди С. Цвейга, рвучкого, емоційно насиченого, полягає в тому, що він водночас містить увесь світ і локалізується до міфологічного лісу, від кількох тижнів після потопу розфокусовується до тисячоліть. Переважно динамічний опис подій має власний ритм: зникають хмари, відступає вода, але зупиняється ковчег; голуби відлітають, проте Ной напружено чекає на них певний час (по сім днів, відповідно до Біблії) тощо. Інтенсивність художніх засобів значно зростає в апокрифічній частині тексту, і ці засоби експресивні та новаторські. Численні традиційні епітети (*дикий* рев, *неосяжна* широчінь, *грайливе* сонце і *квітуча* земля) чергуються з метафоричними авторськими епітетами (небеса сяють *металевим* відблиском, звільнений від води світ став *пурпуровим*). Не усі з них надавалися до однозначного перекладу: так, прикметник «nachtgrünen» (ніч + зелений) попри спокусу перекласти «нічно-зелений» усе-таки пропоную у варіанті «темно-зелений, як ніч». Проте найяскравішими знахідками Цвейга-стиліста є вочевидь модерністські викличні порівняння: «сходило грайливе сонце, затьмаривши безодню моря та *щедро скроплюючи своїм рум'янцем квітучу землю, наче кров'ю*» [4, 125]; а загрозливі події війни відтворюються так: «*лунав свист, наче чорний спис*» [4, 126], «здавалося, *ніби земля хоче стрибнути в небо або небо — завалитися на землю*» [4, 126]. Зрештою автор констатує: «як колись *хвилі потопу*, так *бушував тепер над світом вогонь*». Ретардація фабули забезпечується апокрифічним переказом про убезпеченість від загибелі тварин, що перебували на ковчезі: *«і роки оминали його, і смерть забула про нього»* [4, 126]; контрастом

[1] Тут і далі посилання за виданням Zweig, Stefan. (2015). *Die Augen des ewigen Bruders und andere Legenden*. Edition Holzinger, 2015 у моєму художньому перекладі. — О. Є.

до цього переказу постає життєлюбний шкіц про нейтральні для голуба звуки, які підтверджували присутність людини в навколишньому світі: шепотіння закоханих, поодинокі постріли мисливців, галас дітей, що збирають ягоди, — усе це не загрожує заблукалому посланцеві праотця.

Книга Книг визначає і жанрові особливості «Легенди про третього голуба», не менш своєрідні, аніж її зміст. Дефініцію «легенда-притча» запропонували Н. Тулякова та Н. Нікітіна, власне, це одне з нечисленних досліджень, у яких науковці звертаються до легенд С. Цвейга [2]. Структура жанрової матриці двокомпонентна: основною рисою легенди є біблійна основа (власне, фрагмент біблійної історії), притчі — неприхована повчальність. Однак у розвідці не простежено механізми, які дали змогу зреалізуватися такій моделі. Очевидно, йдеться про функціонування жанрового синкретизму, коли основні характеристики певного жанру зберігаються, взаємодоповнюючись рисами іншого жанру [1, 161].

У дослідженому тексті комплекс мотивів дозволяє відповідним елементам жанрової моделі функціонувати. Мотив як слово або словосполучення, що з певною частотністю повторюється у творі або постає з підтексту, може бути явно присутнім, а може лише вгадуватися, переважно аналізується з суб'єктивних позицій дослідників. В. Марко пропонує зовнішні (художній напрям, художньо освоєний письменником життєвий матеріал, ступінь документальності твору, літературні традиції і новаторство, види пафосу) та внутрішні (вибір героїв, їх систему, відповідний вид композиції й сюжету, форми викладу тексту, власне словесні засоби) жанротворчі чинники [2, 1].

Очевидним є біблійне походження усіх виявлених мотивів «Легенди про третього голуба», тобто кожен із названих внутрішніх чинників повністю корелює з потенціалом біблійних мотивів в аналізованому тексті, зовнішні переважно відповідають їм:

— вибір героїв та їх система: триєдність *людство, Ной, голуб* напряму пов'язана з біблійною легендою;

— композиція й сюжет мають біблійно-притчевий характер;

— об'єктивний, але при цьому стримано-емоційний виклад тексту імітує біблійно просту наративну традицію;

— власне словесні засоби не переобтяжують оповіді.

Щодо зовнішніх чинників, то, відзначаючи очевидну традиційність і незаперечне новаторство підходів митця до обраної проблеми, не можна не погодитися з умовністю їх впливу на формування жанру аналізованого твору.

Специфіка мотивів, які ґрунтуються на текстах Біблії, полягає в їх очевидній невичерпності, що живить світову художню культуру. Так, домінантний мотив легенди — «голуб-посланець» — фокусує як ідейно-тематичні, так і формозмістові компоненти твору. У Святому Письмі голуб згадується неодноразово, зокрема у Книзі Буття (Бут. 7:8–12), Книзі пророка Ісаї (Іс. 59:11), Євангелії від Матея (Мт. 3:16; 10:16, 21:12). Рух голуба з темряви до світла, до «місця спокою/відпочинку» (топос, заакцентований Книгою Псалмів) становить динамічний стрижень структури мотивів легенди. Антитетичність явищ, яка спостерігається у творі, також біблійна, але водночас

властива і спадщині самого письменника. На антитезі у С. Цвейга побудовані як біографічні романи, так і новели («Марія Стюарт», Марія/Єлизавета; «Лист незнайомої», самопожертва головної героїні / егоїзм її коханого тощо). Якщо зазвичай антитеза підсилює емоційність оповіді, підкреслює висловлену думку, то в дослідженому тексті антитеза діє і як механізм «вмикання» мотиву.

Структура жанротворчого мотиву «голуб-посланець» вибудовується таким чином:

Невірність	Місія
Утома	Свобода
Забуття	Оливовий листок
Беззахисність	Окриленість
Безодня	Місце миру
Потоп	Порятунок
Ковчег	Земля

Письменник називає голуба «ungetreue» (буквально з німецької «підступний, віроломний»), адже той не повернувся до праотця, та естет Цвейг виправдовує *невірність* посланця не лише п'янкою свободою, але й красою звільненого від катастрофи світу. Зрештою голуб, утомлений, загублений, зляканий, усе ж відчуває свою особливу *місію* — «віщування оливового листка». Пов'язана з цією бінарною опозицією мотивів колізія *утоми*/*свободи* є по суті екзистенційною, демонструє як відчуття самого посланця, так і загальний стан світу, змученого потопом, але зрештою вільного. І голуб, і людство, і світ *беззахисні* перед майбутніми небезпеками, проте *окрилені* можливостями знайти ***місце миру/відпочинку*** (Бут. 8:9) — локалізацію гармонійного буття. Загрожує людству спочатку міфічна *безодня* потопу, потім неперебутня прірва війн, насильства, дегуманізції. Ненадійність *порятунку* від *потопу* на *ковчезі* зрештою протиставляється впевненій опорі *землі*. Від місії знайти землю, щоб підтвердити завершення потопу, голуб зрештою, після зачарованого сну в гущавині лісу, переходить до вищої мети: закликати людство до необхідності подолати повені крові — війни. Коли біблійний всесвітній потоп як мотив катастрофи розвинутий до апокаліптичного мотиву, то мотив посланця, мандрівника, розгорнутий до високої надмети, — загалом міфологічний мотив (наприклад, птах Гамаюн). Парадоксально, що голуб наділений усіма можливими слабкостями: він боязкий, тремтливий, його лет тривожний; попри це він не зупиняється, адже це його обов'язок, «більше йому не дозволено повернутися додому», доки він не принесе оливовий листок.

У патетичному синтаксично складному фіналі легенди Цвейг прямо звертається до читача: «Іноді, і тільки вночі, коли ти збудишся від сну, ти почуєш у повітрі шум» [4, 126], безпосередньо залучаючи поділити відповідальність за долю людства з посланцем патріарха Ноя, бо ж «*нашими* похмурими думками обтяжені ці крила, у їх боязкості зважені *наші* бажання» [4, 126], — безпорадний голуб не може виконати місію через дегуманізацію людства. Зрештою образ прабатька Ноя, що сподівається на порятунок не лише

власний, але й доручених йому живих істот, розширює свої межі до всього світу: «Всесвіт чекає, щоб хтось простягнув руку назустріч йому і визнав, що час припинити випробування» [4, 126].

На матеріалі художнього перекладу легенди С. Цвейга «Легенда про третього голуба» з'ясовано, що аналіз синкретичного жанру і мотивної сфери в єдності сприяє інтерпретації як авторської світоглядної позиції, так і розмаїття художніх засобів твору. Протестуючи проти насильства, війни, жорстокості, письменник щедро змальовує красу світу, за який несе відповідальність кожна людина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Єременко О. Літературний образ у силовому полі синкретизму (на матеріалі української прози другої половини XIX – початку XX століття) / Олена Єременко. – Київ : Видавничий центр «Просвіта», 2008. – 320 с.

2. Марко В. Художній твір на перехресті жанрово-стильових тенденцій : Збірник наукових праць. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2001. – №1. – С. 1–3.

3. Тулякова Н. А., Никитина Н. А. Легенды Стефана Цвейга: новый этап в развитии европейской легенды // Studia Humanitatis. Международный электронный научный журнал, 2015. – № 3. – Режим доступу: http://st-hum.ru/content/tulyakova-na-nikitina-na-legendy-stefana-cveyga-novyy-etap-v-razvitii-evropeyskoy-legendy.

4. Zweig, Stefan. Die Augen des ewigen Bruders und andere Legenden. Edition Holzinger, 2015. 128 S.

5. Strelka, Joseph. Stefan Zweig. Freier Geist der Menschlichkeit. Wien, 1981.

Висловлюю щиру вдячність
Олені Доценко, Світлані Кадубовській,
Ользі Шапочкиній за лінгвістичне консультування

Олена Єременко
Київський університет імені Бориса Грінченка

Переклад і коментар надійшли до редакції 15.03.2018

Стефан Цвейг

ЛЕГЕНДА ПРО ТРЕТЬОГО ГОЛУБА

Книга з Початку Часів розповідає історію першого голуба, розповідає і про другого, яких прабатько Ной випустив з ковчега, коли закривалися шлюзи небесні та глибини вод висихали. Але хто розповів про мандри і про долю третього голуба? На вершину гори Арарат, як на мілину, сів рятівний ковчег, що прихистив у своїх надрах усе живе, укрите від потопу; і коли прабатько побачив навколо лише вали та хвилі, безкраю повінь, тоді випустив він голуба, першого, щоб той приніс звістку, чи видно вже де-небудь землю під очищеним від хмар небом.

Перший голуб, так розповідає Книга, піднявся і розправив крила. Він полетів на схід, полетів на захід, але вода була всюди. Ніде не знайшов він спокою для свого лету, і мало-помалу крила його ціпеніли. Тоді голуб повернувся до єдиного оплоту на землі, до ковчегу, і літав навколо корабля, який спочивав на вершині гори, доки Ной простягнув руку й узяв голуба в ковчег.

Сім днів він чекав, сім днів, дощ не лився на землю, і вода поступово спливала з неї; тоді взяв він другого голуба і послав його за звісткою. Уранці вилетів голуб, а коли повернувся увечері, свіжий оливовий листок був в дзьобі у нього як перший знак звільненої землі. І довідався Ной, що верхівки дерев уже виступили над водою і що минуло випробування.

Через сім днів він послав ще одного голуба, третього, і той полетів у світ. Він вилетів уранці і вже не повернувся ввечері. Ной чекав з дня на день, але голуб не повернувся до нього. Тоді прабатько зрозумів, що земля звільнилася і вода відступила. Про голуба ж третього він більше нічого не чув і не чуло людство, жодного разу ніхто не розповів його легенду аж до наших днів.

Але були мандри та доля і третього голуба. Уранці вилетів він із задушливого ковчега, де в темряві ремствували тварі, стукаючи копитами і кігтями, стояв дикий рев, і свист, і шипіння, і гавкіт; із тісняви вилетів він у неосяжну широчінь, з темряви — на світло. І тільки-но він змахнув крилами в ясному, запашному від дощу повітрі, як повіяло на нього свободою і благодаттю нескінченності. Унизу блищали води, подібно до вологого моху зеленіли ліси, з луків піднімався ранковий пар, і солодко пахло соками проростих трав. Сяяли небеса, засліплюючи металевим відблиском, над зубцями гірських вершин сходило грайливе сонце, затьмаривши безодню моря та щедро скроплюючи своїм рум’янцем квітучу землю, наче кров’ю. Це було божественно, і, щоб спостерігати за таким пробудженням блаженними очима, голуб ширяв на розправлених крилах над пурпуровим світом, над землями і морями літав він у світлому сні і сам ставав летючим сном. Як і сам Господь, він першим бачив звільнену землю, її обрії не мали краю. Давно залишивши сивобородого Ноя на ковчезі, він забув його доручення, давно забув про повернення. Бо світ став йому вітчизною, а небо — рідною домівкою.

Так літав третій голуб, зрадливий посланець прабатька, над безлюдним світом, усе далі гнав його вихор щастя, вітер блаженного нетерпіння, усе далі

летів він, усе далі, поки крила не стали важкими, а пір'я — наче свинець. Земля змушувала його опускатися, обважнілі крила гнітили донизу, вони вже зачіпали верхівки вологих дерев, і нарешті під вечір другого дня голуб опустився вглиб лісу, ще безіменного, як усе на початку часів. У гущавині гілля він сховався і відпочивав від далекого лету. Віття прикривало його, вітер колисав, прохолодно було вдень серед листя і тепло вночі в лісовому притулку. Незабаром він забув про небеса, де віє вітер, і про спокусливість відстані, зелене шатро вкрило його, і час без ліку над ним нагромаджувався.

Той ліс, який голуб обрав своїм житлом, був ліс близького нам світу, але в ньому ще не було людей, і в цій самоті голуб поступово став сном. У мороці, у темно-зеленому, як ніч, угніздився він, і роки оминали його, і смерть забула про нього, бо всі ті тварини, від кожного роду по одній, які бачили світ на початку його, до потопу, померти не можуть, і жоден мисливець нічого їм не заподіє. Незримо оселяються вони в заповідних складках того покрову, яким вдягнена земля, як і цей голуб в гущавині лісу. Іноді, звичайно, підозрювалася присутність людей: постріл лунав і стократно відбивався від зеленого склепіння; лісоруби били по стовбурах, аж темрява йшла луною; тихий сміх закоханих, які, захоплені один одним, усамітнились під гіллям; співи дітей, що шукали ягоди, дзвеніла тихенько й здалеку. Забутий голуб, оповитий листям і сном, чув часом ці голоси світу, але без страху вислуховував їх і не залишав свій темний притулок.

Але якось прийшов день, коли загудів весь ліс, і пішов такий грім, що, здавалося, земля розколюється надвоє. У повітрі лунав свист, наче чорний спис, летіли металеві маси, і куди вони падали, там з жаху дибки вставала земля і дерева ламалися, як билини. Люди в кольоровому одязі кидали один в одного смерть, а потвори-машини вивергали полум'я пожеж. Блискавки звивалися з землі в хмари, і грім вторував їм; здавалося, ніби земля хоче стрибнути в небо або небо — завалитися на землю. Голуб прокинувся зі сну. Над ним була смерть і загибель; як колись хвилі потопу, так бушував тепер над світом вогонь. Голуб розправив крила, щоб замість палаючого лісу знайти собі житло — місце миру.

Він із туркотінням полетів над нашим світом, щоб знайти мир, але куди б він не залітав, усюди спалахи і громи були війною. Море вогню і крові залило землю, потопи настали знову, голуб поспішав осягнути нашу землю, щоб дізнатися про місце відпочинку, а потім здійнятися до праотця і принести йому віщування оливового листка. Але ніде він не міг його знайти в ці дні, повінь руйнування підіймалася усе вище й вище, вогонь продовжував пожирати наш світ. Ще не знайшов голуб спокою, а людство не має миру, більше йому не дозволено повернутися додому, він не може відпочити до часу.

Ніхто не бачив міфічного голуба, який заблукав, шукача миру в наші дні, але він бринить над нашими головами, боязкий і все ж окрилений. Іноді, і тільки вночі, коли ти збудишся від сну, ти почуєш у повітрі шум, квапливе переслідування в темряві, тривожний лет і безпорадну втечу. Нашими похмурими думками обтяжені ці крила, у їх боязкості зважені наші бажання, бо голуб, що тремтячи ширяє над землею, цей невірний посланець минулих часів, несе праотцеві звістку про нашу долю. І знову, як тисячі років тому, Всесвіт чекає, щоб хтось простягнув руку назустріч йому і визнав, що час припинити випробування.